

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya Ülkeleriyle İktisadi İlişkileri Bağlamında Enerji Politikaları*

Büşra YENGEÇ ERSİN**
Betül TANSEL AKPINAR***

Özet

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya'da oluşan güç boşluğu ve bölgenin stratejik önemi, burasının dış güçlerin rekabet alanına dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Orta Asya'da, Rusya, Çin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yanı sıra artık bölgesel bir güç haline gelmiş olan Hindistan ve Pakistan, önemli aktörler olarak öne çıkmaktadırlar. Hindistan ve Pakistan, artan nüfuslarına ve iktisadi gelişmelerine paralel olarak enerji ihtiyacı duyan ülkeler arasına girdiklerinden bölgedeki enerji oyunlarına dâhil olmuşlardır. Bu çalışmada, Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya ülkeleriyle iktisadi ilişkileri bağlamında enerji alanındaki politikaları üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda özellikle söz konusu ülkelerin Orta Asya ile geliştirmiş oldukları iktisadi ilişkiler masaya yatırılacak ve TAPI projesi çerçevesinde iş birliği imkânları tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Hindistan, Pakistan, İktisadi İlişkiler, Enerji, TAPI

India and Pakistan's Energy Policies within the Context of Their Economic Relations with the Central Asian Countries

Abstract

After the dissolution of the Soviet Union, the appeared power vacuum and the strategic importance of Central Asia led this region to an arena in which foreign powers competed. India and Pakistan, which are already current regional powers, emerged as a significant actors along with Russia, China, and the United States in Central Asia. As India and Pakistan need more energy due to their growing populations and economic developments, they have been involved in the energy games within the region. This study will focus on India and Pakistan's energy policies in the context of their economic relations with Central Asian countries. In this framework, particularly India and Pakistan's economic relations developed with Central Asian countries will be examined and cooperation opportunities will be researched in terms of the TAPI project as well.

Keywords: Central Asia, India, Pakistan, Economic Relations, Energy, TAPI

Giriş

Orta Asya, Hindistan ve Pakistan için stratejik öneme sahip olan bir bölgedir. Bu coğrafya ihtiva ettiği doğal kaynaklar yüzünden, enerji ihtiyaçları sürekli olarak artan Hindistan ve Pakistan gibi devletlerin ilgi odağı konumundadır. Yeni Delhi ve İslamabad, 1991 yılından sonra Orta Asya ülkeleri ile diplomatik ve ekonomik alanda ilişkiler kurarak bölgeye tamamen kayıtsız olmadıklarını göstermişlerdir. Bu iki ülke, ihtiyaçları olan doğal gaz ve petrol gibi fosil enerji kaynaklarından mahrum olduklarından, enerji kaynakları bakımından zengin olan Orta Asya bölgesi, coğrafi yakınlığı da dikkate alındığında söz konusu ülkeler açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca Hindistan ve Pakistan için kaynak

* Bu makalenin anlatım bütünlüğünün sağlanmasında ve bilimsel altyapısının geliştirilmesinde büyük katkısı olan Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Prof. Dr. Fahri Türk hocamıza teşekkürü bir borç biliriz.

** Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Programı, E-mektup: busraersin@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0287-5460

*** Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Programı, E-mektup: betulakpinar@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5182-7145

çeşitliliğini sağlamak oldukça önemli bir konudur. Hâlihazırda ihtiyaç duydukları enerji kaynaklarını Orta Doğu'dan temin eden bu ülkeler, bölgedeki siyasal çalkantılardan ve silahlı çatışmalardan büyük tedirginlik duymaktadırlar.

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya politikaları çok yönlü olsa da bu çalışmada söz konusu iki ülkenin, Orta Asya'ya yönelik iktisadi politikaları enerji bağlamında değerlendirilecektir. Bu bağlamda her iki ülkenin artan enerji ihtiyaçları dolayısıyla Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini karmaşık karşılıklı bağımlılık çerçevesinde şekillendirdiği görülmektedir. Bu çalışma, Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya politikalarında karmaşık karşılıklı bağımlılığın önemli bir rol oynadığı varsayımından hareket ettiğinden, söz konusu ülkelerin bölgedeki iktisadi politikalarına enerji nokta-ı nazarından yaklaşılabilecektir. Bu minvalde çalışmanın ana sorusu aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur: Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya politikalarında, ikili iktisadi ilişkiler bağlamında enerji nasıl bir rol oynamaktadır? Çalışmada konunun bağımlı değişkenini Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya politikaları, bağımsız değişkenlerini ise ekonomik ilişkiler bağlamında enerji oluşturmaktadır. Çalışmanın hipotezi ise enerji ihtiyacı gittikçe artan Hindistan ve Pakistan'ın, zengin doğal kaynaklara sahip olan ve söz konusu kaynakları işleme kapasitesi bakımından yetersiz kalan Orta Asya devletleriyle kuracakları enerji alanındaki iş birliği tarafları karşılıklı bağımlılığa sevk edecektir.

Yukarıda ortaya atılan soruya cevap verebilmek için aşağıdaki yol haritası oluşturulmuştur: Öncelikle, Orta Asya'nın Hindistan ve Pakistan nezdindeki önemine değinilerek iki ülkenin bölgeye yönelik iktisadi politikalarına yer verilmiştir. Daha sonra, Orta Asya'nın öneminin söz konusu ülkeler açısından daha net bir şekilde kavranması amacıyla bölgenin enerji potansiyelinin yanında İslamabad ve Yeni Delhi'nin enerji ihtiyaçları istatistikler yardımıyla açıklanmıştır. Son olarak, bölgede yapımı planlanan Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan doğal gaz boru hattı projesi (TAPI) marifetiyle her iki ülkenin Orta Asya'daki enerji politikaları ortaya konularak projenin barındırdığı artılar ve eksiler üzerinde durulmuştur.

Yöntem

Bu çalışmada, detaylı bir alan yazın taraması gerçekleştirilmiş ardından da araştırmanın kapsamına giren konu ile alakalı yazılı kaynaklar incelenerek belge çözümlemesi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma konusu hakkındaki pek çok bilgiye bu yöntem aracılığıyla ulaşılarak elde edilen veriler tahlil edilmiştir. Konunun çok taraflı olarak tahlil edilebilmesi açısından ise söz konusu ülkelerin uzmanlarının çalışmalarına yer verilmiştir. Ayrıca Türk yazarların yayımladıkları makalelerden de yararlanılmıştır. Çalışmada bazı makaleler ve kitaplar ikincil kaynak olarak kullanılırken bunların büyük bir çoğunluğu çevrim içi kütüphanelerden elde edilmiştir. Diğer bir kısmı da yine çevrim içi ortamda bulunan araştırma merkezlerinin raporlarından ve haber sitelerinden derlenmiştir. Buralardan erişilen raporlar ve Orta Asyalı yazarların kitaplarından elde edilen veriler, birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Çalışmada ayrıca, Ankara Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi gibi bazı öğretim kurumlarının yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır.

Yukarıda ortaya konduğu gibi çeşitli kaynaklardan toplanan veriler, kalitatif (nitel) içerik çözümlemesine tabi tutulmuştur. Çalışmada yararlanılan istatistiksel veriler ise çevrim içi ortamda yer alan raporlardan temin edilmiştir.

Yazın

Konu ile ilgili yazına bakıldığında, oldukça sınırlı sayıda Türkçe kaynak bulunduğu görülmüştür. Orta Asya bölgesi üzerine yapılan yayınların genelde Rusça ve İngilizce olarak, Hindistan ve Pakistan'ın bölgeye yönelik politikalarını ele alan kaynakların ise ağırlıklı olarak İngilizce kaleme alındıkları tespit edilmiştir. Söz konusu iki ülkenin Orta Asya politikaları, yazında henüz yeterince ele alınmamıştır. Özellikle Türkiye'de bu konudaki araştırmaların nicelik bakımından Orta Asya ile ilgili diğer konulara nazaran yeterli olmadıkları söylenebilir. Bu sebeple araştırmanın önemli bir kısmı yabancı kaynaklardan yararlanılarak yazılmış olup, farklı bakış açıları bir araya getirilerek elde edilen bilgiler sentezlenmeye çalışılmıştır. Bu genel tespitlerden sonra Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya politikaları üzerine yazılmış olan eserler hakkında aşağıdaki değerlendirme yapılabilir:

Arun Sahgal ve Vinod Anand tarafından yazılan "Strategic Environment in Central Asia and India"¹ başlıklı makalede, Hindistan'ın Orta Asya sahnesine geç giren bir oyuncu olduğu ve buna rağmen bölgeyi hep stratejik bir alan olarak gördüğü vurgulanmaktadır. Sahgal ve Anand, Hindistan'ın, Orta Asya'ya sadece coğrafi yakınlık sebebiyle değil aynı zamanda bölgedeki köktenci faaliyetler nedeniyle de önem verdiğini vurgulamışlardır. Söz konusu makalede belirtilen bir başka husus ise enerji alanındaki ilişkilerdir. Bu çerçevede özellikle Kazakistan ve Türkmenistan'ın, Hindistan açısından enerji alanında iş birliği konusunda taşıdığı değerden bahsedilmiştir.

Yazında Hindistan'ın Orta Asya politikaları hakkındaki bir diğer önemli çalışma ise Rajiv Sikri tarafından yazılan "The Geopolitics of Energy Security and Implications for South and Southeast Asia"² başlıklı makaledir. Sikri bu çalışmada, dünya enerji politikalarında Orta Asya'nın öneminden bahsederek, Hindistan'ın ortak boru hatları projeleri vasıtasıyla kaynak çeşitliliğini sağlaması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak yazar, Pakistan'ın da dâhil olduğu projelerde uzun vadeli bir kazanç elde edilebilmesi için öncelikle bu iki ülkenin aralarındaki sorunları büyük ölçüde çözmeleri gerektiğini belirtmiştir.

Sabir Askarov'un "Orta Asya Güvenliğinde Bölge Dışı Güçler ve Rusya" başlıklı yüksek lisans tezi³, Orta Asya'nın enerji potansiyelini ve bölgedeki büyük güçler arasındaki rekabeti değerlendirmektedir. Tezde, bölgesel iş birliği kuruluşlarına yer verilmiş olduğu gibi Pakistan ve Hindistan'ın Orta Asya'ya yönelik politikalarına yüzeysel olarak değinilmiştir. Söz konusu tez, özellikle enerji güvenliği temelinde Rusya'nın bölgedeki rolü üzerinde durmaktadır. Hindistan ve Pakistan, birbirlerine rakip iki ülke oldukları için gündeme daha çok anlaşmazlıklarla gelmektedirler. Yazındaki mevcut araştırmalara bakıldığında, daha çok bu konuların ele alındığı üzerinden görülmektedir.

Kuramsal Çerçeve

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya devletleriyle iktisadi ilişkileri bağlamında enerjinin ele alındığı bu makalede, çalışmanın kuramsal çerçevesini Joseph Nye ve Robert O. Keohane'in ortaya koydukları "karmaşık karşılıklı bağımlılık kuramı" (complex interdependence theory) oluşturacaktır. 1960'lı yılların sonlarından itibaren ekonomik konuların uluslararası ilişkilerde öneminin artmasıyla birlikte, Keohane ve Nye, 1977 yılında

¹ Sahgal, Arun ve Anand, Vinod, Strategic Environment in Central Asia and India, Joshi, Nirmala (Ed.), Reconnecting India and Central Asia Emerging Security and Economic Dimensions, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2010.

² Sikri, Rajiv, The Geopolitics of Energy Security and Implications for South and Southeast Asia, Institute of South Asian Studies, Singapur, 2008.

³ Askarov, Sabir, Orta Asya Güvenliğinde Bölge Dışı Güçler ve Rusya, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2014.

yayımladıkları “Power and Interdependence: World Politics in Transition” başlıklı çalışmalarında, uluslararası sistemde meydana gelen değişimleri karşılıklı bağımlılık kuramı çerçevesinde açıklamışlardır. Keohane ve Nye, dünya politikalarında, aktörlerin birbirlerini etkilediklerini ve birbirlerinin davranışlarını yönlendirdiklerini ifade etmişlerdir. Ancak, yirminci yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen değişimler neticesinde kuramlarını yeniden ele alarak “karmaşık karşılıklı bağımlılık kuramı” olarak güncellemişlerdir.⁴

Özellikle ekonomik alanda kendini hissettiren karmaşık karşılıklı bağımlılığın oluşmasında ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi, ticaretin kolaylaşması, hayat standardının yükselmesi dolayısıyla toplumların devletlerden artan talepleri, uluslararası sermaye ve işçi hareketlerinin ivme kazanması, finans piyasalarının genişlemesi belirleyici bir rol oynamıştır.⁵ 1991 sonrasında, uluslararası sistemin yapısında ekonomik çıkarları ve ihtiyaçları önceleyen söylemlere ve devletlerin birbirlerine olan bağımlılıklarına daha sık vurgu yapılmaya başlanmıştır. Siyasi, teknolojik ve özellikle ekonomik alanda meydana gelen değişimler sebebiyle dünya ileri düzeyde küreselleşmeye maruz kalmıştır. Böyle bir ortamda devletlerin hammadde, enerji ve pazar ihtiyaçları artmıştır. Söz konusu ihtiyaçlar bu ülkelerin ekonomilerini birbirlerine bağımlı kılmıştır. Bu şartlar altında, ileri düzeyde ekonomik ilişkiler içinde bulunan ülkeler, aralarındaki mevcut sorunları çatışmalara dönüşmeden barışçıl yollardan çözmeye yönelmişlerdir.

Keohane ve Nye’a göre, karmaşık karşılıklı bağımlılığın oluşmasında ekonomik sebeplerin yanında, uluslararası sistemdeki aktörlerin sayısının artması sonucunda sistemin karmaşık bir yapıya dönüşmesi önemli olmuştur.⁶ Örneğin ekonomik gücü elinde bulunduran uluslararası şirketler gibi devlet dışı aktörler hem iç hem de dış politikada karar alma sürecine dâhil olarak uluslararası sisteme etki etme şansı elde etmişlerdir.⁷ Sistem içindeki aktörlerin sayısının artması karşılıklı bağımlılığı perçinlemiştir. Diğer yandan, karmaşık karşılıklı bağımlılığın ortaya çıkmasındaki üçüncü etken ise sistemdeki aktörlerin amaçlarına ulaşabilmeleri için sadece askerî güçle yetinmemeleri gerektiği hususudur.⁸ Yani uluslararası ilişkiler alanında askerî güç unsuru tamamıyla etkisini kaybetmemiş, ancak ilişkilerde birincil rol oynama özelliğini yitirmiştir.⁹

Keohane ve Nye’e göre nötr bir kavram olan karmaşık karşılıklı bağımlılık, sistemdeki aktörlerin tamamının eşit düzeyde etkilenip etkilenmemelerine bağlı olarak simetrik ya da asimetrik olarak nitelendirilebilmektedir. Asimetrik ilişkilerin olduğu durumlarda, bir ya da birkaç aktör sistemdeki olaylardan etkilenmezlerken diğerleri ciddi bir şekilde etkilenirlerse, bu durum etkilenen aktörlerin bağımlılığını artırmaktadır.¹⁰ Asimetrik karşılıklı bağımlılık durumunda, aslında karşılıklılık ortadan kalkmakta ve savunmasız taraf için bağımlılık başlamaktadır. Eşit güç dağılımının olduğu ya da çıkarların birbirini

⁴ Gürkaynak, Muharrem ve Yalçiner, Serhan, Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme, Uluslararası İlişkiler, C. 6, S. 23, Güz 2009, s. 78-79.

⁵ Pulat, Abdüssamet, Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014, İran Çalışmaları Dergisi, C. 1, S. 2, 2018, s. 98-99.

⁶ Mammadov, Aqil, Karşılıklı Bağımlılık Kuramı Perspektifinde Azerbaycan Dış Politikasının Analizi, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 24.

⁷ Gürkaynak ve Yalçiner, a.g.e., s. 75.

⁸ Keohane, Robert O. ve Nye, Joseph, Güç ve Karşılıklı Bağımlılığı Yeniden Ele Almak, (Çev.) Dizdaroğlu, Hande, Uluslararası İlişkiler, C. 12, S. 46, s. 79-86.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karakuzu, Taner, Türkiye - Kırgızistan İlişkilerinde Yumuşak Güç: Türk Dili, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Ocak 2020, Cilt: 11 Sayı:1, s. 74-89. <https://www.esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-d-tr/sayi-20>, (10.04.2021).

¹⁰ Evans, Graham ve Newnham, Jeffrey, Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, (Çev.) H. Ahsen Utku, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2007, s. 343-344.

tamamladığı durumlarda ise karşılıklı bağımlılık, aktörler arasında iş birliğini geliştirebilmektedir.

Gerekli koşullar sağlandığı takdirde karşılıklı bağımlılık, devletler arasındaki çatışmalara son vererek barış ortamını hazırlama potansiyeli barındırmaktadır. Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan enerji konusu üzerinden örnek vermek gerekirse, enerji ihtiyacı fazla olan ülkeler, bu ihtiyaçlarını söz konusu kaynaklar bakımından zengin olan ülkelere uygun bir maliyetle karşılayabilirler ve şayet enerji tedarikinde sıkıntı yaşamazlarsa karşılıklı bağımlılık ilişkisinden rahatsız olmazlar. Enerji ihraç eden ülkeler ise bu durumdan ekonomik kazanç elde ettikleri sürece karşılıklı bağımlılığın devam etmesinde bir sakınca görmeyeceklerdir. Dolayısıyla her iki taraf da bu bağımlılık ilişkisinin zarar görmesine müsaade etmeyecekler ve siyasi sorunları mümkün mertebe barışçıl yollardan çözmeye gayret edeceklerdir.¹¹

Bu çalışmada, karmaşık karşılıklı bağımlılık kuramı Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya ülkeleriyle iktisadi ilişkileri bağlamında enerji konusunu açıklamaya yardımcı olacaktır. Orta Asya bölgesi doğal gaz ve petrol gibi yeraltı kaynaklarına sahip olduğundan, büyük bir hızla gelişen Hindistan ve Pakistan açısından önemli bir coğrafyadır. Diğer yandan bölge ülkeleri, söz konusu kaynakları işleme potansiyeline sahip olmadıkları için bu anlamda dışa bağımlıdırlar. Bölge ülkeleri ile geliştirilecek ilişkiler aracılığıyla Hindistan ve Pakistan ihtiyaçları olan enerjiyi temin edebileceklerdir. Orta Asya ise ekonomik anlamda kazanç elde etmeye devam edecektir. Bu karşılıklı bağımlılık, ayrıca aralarında birçok sorun bulunan Hindistan ve Pakistan'ı bölgede iş birliği yapmaya teşvik edecektir. Özellikle enerji nakil hatları ve bu hatların güvenliğinin sağlanması konusu hem bölge ülkelerini hem de Hindistan ve Pakistan'ı ortak projelerde bir araya getirecektir. Dolayısıyla, Orta Asya devletleri ile Hindistan ve Pakistan arasında kurulacak iş birliği söz konusu ülkeleri karşılıklı bağımlılık ilişkisine sokacak ve böylece bu ülkeler sorunlarını barışçıl yollardan çözeceklerdir.

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya Politikalarına Genel Bakış

Sovyetler Birliği'nin dağılışı, Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya ülkeleriyle ekonomik ve siyasal alanlardaki ilişkilerinin başlangıç tarihî olarak kabul edilmektedir. Ancak her iki ülke Orta Asya'nın jeopolitik önemini ve doğal kaynaklar bakımından zenginliğini çok daha önceden fark etmiştir.¹² Orta Asya'nın sahip olduğu doğal zenginlikler kimi zaman komşu devletler arasında bir rekabet ortamı yaratırken kimi zaman da bir iş birliği içerisine girmelerine sebep olmuştur. Bu çerçevede, iş birliğinin önemini kavrayan Hindistan, 1990'lı yılların başlarında, bazı politikalar geliştirerek komşu ülkelerle diyalogun kapısını aralamaya çalışmıştır. Hindistan'ın bu amaçla oluşturduğu politikaların başında “kuzeye bak” yaklaşımı gelmektedir. Yeni Delhi'nin bu politikaya yönelmesinde güvenlik kaygıları önemli bir rol oynamıştır. Çünkü Hindistanlı karar alıcılar Orta Asya'daki sorunlar çözülmeden Güney Asya'ya sükûnetin hâkim olamayacağını düşünmektedirler. Hindistan'ın Orta Asya politikasında, 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrasında küresel çapta değişen güvenlik algısı doğrultusunda, terörizmle mücadele önem kazanmıştır. Fakat zaman içerisinde, güvenlik temelli yaklaşımlara ekonomik politikalar da eklenmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, 2012 yılında Hindistan tarafından uluslararası yazında “Connect Central Asia Policy” olarak adlandırılan “Orta Asya ile bağlantı kurma politikası” uygulanmaya

¹¹ Demiryol, Tolga, Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 17 (4), 2018, s.1439.

¹² Purtaş, Fırat, Türk Cumhuriyetlerin Bağımsızlıklarının 20. Yılında: Orta Asya ile Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, No. 6, 2011, s. 40.

başlanmıştır. Bu politika, bölge ülkeleri ile Hindistan arasındaki ilişkileri, güvenlik dışındaki alanlarda derinleştirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu alanlar ise başta enerji olmak üzere ekonomi, teknoloji, turizm ve sağlık gibi temel sektörleri kapsamaktadır. Yeni Delhi ve Orta Asya başkentleri arasındaki ilişkilerin derinleştirilmesi ve mevcut bağlantıların daha da sağlamlaştırılması açısından Hindistan Dünya İlişkileri Konseyi'ne önemli bir rol verilmiştir.¹³ Bu bağlamda, Soğuk Savaş'tan sonra ortaya çıkan istikrarsız siyasi ve toplumsal yapının şekil değiştirdiğini, dolayısıyla güvenlik algısının zaman içerisinde askeri güvenlikten ziyade toplumsal ve ekonomik güvenliğe doğru yön değiştirdiğini söylemek mümkündür.

Büyük bir satranç tahtasına dönüşen ve küresel rekabetin kızıştığı Orta Asya bölgesi, Hindistan ve Pakistan'ın dış politikalarında öncelikli bir yere sahip olmuştur. Özellikle nükleer bir güç haline gelen, istikrarlı büyüme rakamları yakalayan ve bölgedeki yumuşak gücünü¹⁴ kullanmaya çalışan Hindistan, Orta Asya'da diğer küresel ve bölgesel güçler arasında kendine sağlam bir yer edinmeye çalışmaktadır.¹⁵ Bu doğrultuda Yeni Delhi'nin attığı adımlardan birisi Orta Asya'da askeri üs elde etme gayreti içinde olmasıdır. Örneğin Tacikistan'da Farkhor'da bir karakol¹⁶ ve Duşanbe-Hoçent arasında bulunan Aynı Hava Askeri Üssüne sahip olmak Hindistan adına, bölge dengelerini değiştirebilecek bir kazanımdır.¹⁷ Ayrıca Hindistan, Orta Asya bölgesindeki radikal İslami akımlarla mücadele kapsamında Afganistan'a yakın bölge ülkelerinde askeri varlığını güçlendirmeye özel bir önem atfetmektedir.

Pakistan ise Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını ilan eder etmez bu devletleri tanımıştır. İslamabad 1992 ve 1993 yıllarında, din kardeşliği ve kültürel yakınlık gibi hususlar üzerinden temellendirdiği bir dizi yardım programı ile bölgeye yönelik politikalar izlemeye başlamıştır.¹⁸ Hindistan ile karşılaştırıldığında Pakistan'ın, güvenlik politikalarından ziyade daha çok eğitim ve kültür politikaları aracılığıyla bölgeye yönelik adımlar attığı hususunun belirtilmesi gerekmektedir. Ancak Pakistan'ın İslam dinine Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirecek bir vasıta rolü biçmiş olması bu ülkelerin laik anlayışı benimsemeleri nedeniyle amaca hizmet etmemiştir. Bu dönemde, Pakistan'ın Afganistan'da Orta Asya ülkelerini tehdit eden radikal İslamcı hareketlere destek vermesi de bu ülkenin bölge devletleriyle ilişkilerini sekteye uğratan bir diğer etken olmuştur.¹⁹ Örneğin İslamabad'ın Taliban'a destek vermesi bu ülkenin Orta Asya devletleriyle ilişkilerinde ciddi sorunlara yol açmıştır.²⁰ Diğer yandan Pakistan ancak Taliban rejiminin yıkılmasıyla birlikte, Orta Asya devletleri ile olan ilişkilerini düzeltme fırsatı yakalayabilmiştir. Orta Asya'da uygulanan dini politikalar bakımından farklı bir yol izleyen

¹³ Budak, Türkan, Hindistan'ın Orta Asya Politikası, Bilgesam Analiz Orta Asya, No: 1223, Haziran 2015, s. 2.

¹⁴ Hindistan, Orta Asya'ya yönelik yumuşak güç politikalarını ekonomi, ticaret, teknoloji ve turizm gibi alanlarda yoğunlaştırmaktadır. Orta Asya ile Hindistan arasındaki inanç turizminin geliştirilmesi amacıyla Sufizm'i kullanması bu konuya önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. Önal, Buket, Hindistan'ın Yumuşak Güç Politikaları ve Türkiye-Hindistan İlişkilerindeki Rolü, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 12 S. 63, Nisan 2019, s. 335.

¹⁵ Budak, a.g.e., s. 2.

¹⁶ İleri karakol, keşif ve gözetleme amacıyla sınıra yakın ve en uç noktada bulunan birliklerin yer aldığı merkezdir.

¹⁷ Purtaş, Türk Cumhuriyetlerin Bağımsızlıklarının 20. Yılında: Orta Asya ile Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi, s. 42.

¹⁸ Purtaş, a.g.e., s. 30.

¹⁹ Askarov, Sabir, Orta Asya Güvenliğinde Bölge Dışı Güçler ve Rusya, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2014, s.141.

²⁰ Askarov, a.g.e., s. 145-146.

Hindistan ise Pakistan ve Afganistan aracılığı ile bölgeyi kasıp kavurabilecek İslami köktencilik ve ayrılıkçı hareketleri engellemeye yönelik girişimlerde bulunmuştur.²¹

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya politikaları karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde, iki aktörün bölge ülkelerinden en önemli beklentisinin bu coğrafyanın sahip olduğu enerji kaynaklarına ucuz maliyetle ve kolay bir şekilde ulaşma arzusu olduğu görülmektedir. Özellikle ABD'nin Afganistan'dan çekileceğini açıklamasıyla birlikte bu ülkede bir güç boşluğu oluşacağına farkına varan Hindistan'ın dış politika stratejisinde, bölgedeki enerji kaynakları daha öncelikli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca, bölgedeki iş birliğinde ve rekabette mevcut Çin faktörü, Hindistan'ı Afganistan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile yakınlaşmaya yöneltmiştir.²² Bu durumda Hindistan, Çin'i dengeleyebilmek için Pakistan ve Afganistan'da barış ve istikrara yatırım yapmaya istekli olacaktır. Zira Asya'da ekonomik anlamda ciddi bir rol oynayan Hindistan'ın, Büyük Orta Asya (GCA)²³ olarak adlandırılan bölgede etkisiz kalması düşünülemez. GCA ile ilişkilerin geliştirilmesi Hindistan'ın enerji güvenliğinin sağlanmasına büyük katkı sunacaktır.²⁴ Pakistan'ın Orta Asya politikalarında dikkat edilmesi gereken en önemli faktör Hindistan ve bu ülkeyle yaşanan Keşmir sorunudur. Bölgede bir anlamda yarış içerisinde olan Yeni Delhi ve İslamabad'ın Orta Asya politikaları, bir nevi sıfır kazançlı oyuna dönüşmektedir. Aynı zamanda, iki ülkenin Orta Asya'daki politikalarının gücü ve yoğunluğu birbirlerinin etkinliğine bağlı olarak artmakta veya azalmaktadır.²⁵

Hindistan'ın Orta Asya politikasında Pakistan ve Afganistan dışında diğer bir etken de Çin'in bölgede artan ekonomik ve siyasi nüfuzudur. Hindistan, Orta Asya ülkelerinin Çin tarafından ele geçirilmesine seyirci kalmaktansa bölge ülkeleri ile iş birliği yapmak suretiyle bu ülkenin etkinliğini bir nebze de olsa kırmaya gayret etmektedir. Pakistan ise güçlü ordusu, nükleer silahları ve enerji kaynakları açısından geçiş güzergâhında bulunması gibi faktörlerden yararlanmaya çalışmaktadır.²⁶ Diğer yandan her iki ülke Orta Asya'da ellerini güçlendirmek adına, bölgede kurulan örgütlere katılmaya özen göstermektedirler. Örneğin Hindistan ve Pakistan 2017 yılında, Şanghay İşbirliği Örgütü'ne tam üye olarak kabul edilmiştir.²⁷

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Orta Asya'nın enerji potansiyeli ve jeopolitik konumu, sanayi alanında gelişmekte olan Hindistan ve Pakistan için büyük önem

²¹ Sahgal, Arun ve Anand, Vinod, Strategic Environment in Central Asia and India, Joshi, Nirmala (Ed.), Reconnecting India and Central Asia Emerging Security and Economic Dimensions, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2010, s. 58.

²² Kaushiki, Nishtha, The New Great Game and India's Connect Central Asia Policy: Strategic Perspectives and Challenges, Journal of International and Area Studies, Cilt 20, S. 2, 2013, s. 89.

²³ Büyük Orta Asya (Greater Central Asia) kavramı, ABD'deki John Hopkins Üniversitesi'ne bağlı Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü mensubu S. Frederick Starr tarafından 2005 yılında ortaya atılmıştır. Dar anlamıyla, beş eski Sovyetler Birliği ülkesini ve Afganistan'ı kapsayan Büyük Orta Asya kavramı, geniş anlamıyla ise bahsi geçen ülkelerin yanı sıra Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Moğolistan, İran'ın Horasan Eyaleti, Pakistan'ın Kuzeyi ve Kuzey Hindistan'ın Rajastan'dan Agra'ya kadar uzanan kısmını kapsamaktadır. Bkz. Starr, S. Frederick, A Greater Central Asia Partnership for Afghanistan and Its Neighbors, Silk Road Papers, March 2005.

²⁴ Sachdeva, Gulshan, Regional Economic Linkages, Joshi, Nirmala (Ed.), Reconnecting India and Central Asia Emerging Security and Economic Dimensions, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2010, s. 116.

²⁵ Purtaş, Türk Cumhuriyetlerin Bağımsızlıklarının 20. Yılında: Orta Asya ile Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi, s. 38.

²⁶ Özev, Muharrem Hilmi, Küresel ve Bölgesel Güçlükler Karşısında Pakistan'ın Demokratikleşme Çabaları, Güvenlik Stratejileri, Cilt 8, S. 16, 2012, s. 148.

²⁷ Adnan, Mubeen ve Fatima, Bushra, Strategic and Economic Interests of Pakistan and India in Central Asia, South Asian Studies, C. 30, S. 2, Temmuz – Aralık 2015, s. 191.

taşımaktadır. Buna karşılık bölge devletleri ise sahip oldukları kaynakları işlemekte yetersiz kalan aktörler olduklarından Hindistan ve Pakistan'ın teknik ve ekonomik yardımlarına muhtaç durumdadırlar.

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya Ülkeleri ile İktisadi İlişkileri

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya politikalarının en önemli yapı taşlarından birisi iktisadi alandır. Bu bölümde iktisadi politikalar içerisinde enerjinin rolü üzerinde durulmadan önce söz konusu ülkelerin, Orta Asya ülkeleri ile geliştirdikleri iktisadi ilişkilerin incelenmesi faydalı olacaktır. İlk olarak Pakistan'ın Orta Asya ile iktisadi ilişkileri mercek altına alınacak olursa bu ülkenin bölgedeki en önemli ticaret ortağının Kazakistan olduğu görülecektir. Kazakistan ve Pakistan arasındaki ticari ilişkilerde; tekstil, pamuk, mühendislik, ilaç, gıda maddeleri, inşaat sektörü önemli bir yere sahiptir. Pakistan, Kazakistan ile ticari ilişkilerini geliştirmek amacıyla bu ülkede düzenlenen fuarlara katılmaya gayret etmektedir.²⁸

Pakistan'ın ihtiyaç duyduğu ithal malları arasında hammadde tedariki başı çekmektedir. Bu minvalde bu ülkenin doğal gaz ve elektrik temininde Türkmenistan ve Tacikistan; petrolde ise Kazakistan ve Özbekistan son derece önemlidir.²⁹ Pakistan, Orta Asya ülkeleriyle tekstil ve ilaç sektörleri üzerine ortak projeler gerçekleştirmeyi düşünmektedir.³⁰ İslamabad yönetimi bölge ülkeleri ile ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik adımlar atmaya devam etmektedir. Söz gelimi Pakistanlı lojistik firması (TCS Logistics), Özbekistan'a yaptığı ilk teslimatı, Nisan 2021'de sevk etmiştir.³¹ Diğer yandan son dönemlerde M/S Habib Syndicate ve Fauji Fertilizer Company Ltd. gibi Pakistanlı şirketler, Pavlodar'da (Kazakistan), kimya tesisleri kurmak amacıyla Kazakistan yetkilileri ile görüşmelere başlamışlar ancak bu süreç Covid-19'un getirmiş olduğu kısıtlamalar sebebiyle istendiği gibi işletilememiştir.³²

Orta Asya devletleri, doğal ve insan kaynakları bakımından avantajlı olsalar da ekonomik zayıflıkları nedeniyle ticari ilişkilerde güçlü bir konuma sahip değildirlar. Nitekim doğal kaynakların varlığı tek başına yeterli değildir. Yani bir ülkede gelişmiş sanayi kapasitesi ve ticaret ağı olmadığı sürece doğal kaynaklardan yeteri kadar yarar sağlanamamaktadır. İşte bu noktada, gelişmiş limanlarıyla dış dünyaya açılabilme noktasında stratejik bir konumda yer alan Pakistan, Orta Asya devletleri için Afganistan üzerinden ulaşılacakları en kısa rota olma özelliğine sahiptir.³³ Ayrıca Pakistan'ın Umman Denizi'ne çıkışının bulunması, bu ülkeyi Orta Asya devletleri açısından önemli kılmaktadır.³⁴

²⁸ Khan, Mehmood Ul Hassan, Pakistan-Kazakhstan Bilateral Relations: A Strategic Road Map, <https://www.sde.org.tr/analysis/pakistan-kazakhstan-bilateral-relations-a-strategic-road-map-analizi-16294>, (20.05.2021).

²⁹ Javaid, Umbreen ve Naseem, Naheeda, Prospects of Pakistan-Central Asia Economic Relations, *Journal of Political Studies*, C. 21, S. 1, 2014, s. 39-40.

³⁰ Anwar, Zahid, Development of Infrastructural Linkages Between Pakistan and Central Asia, *Güney Asya Araştırmaları Dergisi*, C. 26, S. 1, Ocak-Haziran 2011, s. 106.

³¹ Khan, Mehmood Ul Hassan, Uzbekistan-Pakistan Enhanced Connectivity, <https://www.ankasam.org/en/uzbekistan-pakistan-enhanced-connectivity-v2/>, (06.06.2021).

³² Rafiq, Muhammad, Pakistan-Kazakhstan Bilateral Relations, <https://dailytimes.com.pk/706882/pakistan-kazakhstan-bilateral-relations/>, (06.06.2021).

³³ Javaid ve Naseem, a.g.e., s. 31-32.

³⁴Javaid ve Naseem, a.g.e., s. 40.

Tablo 1. Pakistan ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret 2001-2020 (Milyon Dolar)

Yıllar	Ülkeler	İhracat	İthalat	Toplam
2001-2005	Kazakistan	35,024	1,077	36,101
	Özbekistan	13,874	19,201	33,075
	Kırgızistan	11,444	0,049	11,493
	Tacikistan	2,140	10,382	12,522
	Türkmenistan	4,018	15,462	19,480
	Toplam	66,500	46,171	112,671
2006-2010	Kazakistan	31,003	86,196	117,199
	Özbekistan	12,213	83,289	95,502
	Kırgızistan	6,086	1,118	7,204
	Tacikistan	2,649	30,486	33,135
	Türkmenistan	4,895	78,838	83,733
	Toplam	56,846	279,927	336,773
2011-2015	Kazakistan	34,922	33,627	68,549
	Özbekistan	15,278	13,889	29,167
	Kırgızistan	4,309	0,306	4,615
	Tacikistan	27,117	0,901	28,018
	Türkmenistan	19,945	84,167	104,112
	Toplam	101,571	132,890	234,461
2016-2020	Kazakistan	325,060	15,027	340,087
	Özbekistan	72,468	24,010	96,478
	Kırgızistan	7,468	0,498	7,966
	Tacikistan	26,674	32,015	58,689
	Türkmenistan	13,011	71,224	84,235
	Toplam	444,681	142,774	587,455

Kaynak: <https://www.trademap.org/>, (30.05.2021).

Pakistan'ın Orta Asya ülkeleri ile dış ticaret verileri incelendiğinde, 2001-2005 döneminde, Pakistan'ın bölge ülkeleri ile toplam ihracatının 66,500 milyon dolar, toplam ithalatının ise 46,171 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. 2016-2020 döneminde ise ihracatın 444,681 milyon dolar, ithalatın 142,774 milyon dolara çıktığı ve İslamabad'ın Orta Asya ile dış ticaretinin ivme kazandığı görülmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki diğer ülkelerle kıyaslandığında Pakistan'ın bölge ülkeleriyle dış ticaret hacmi, köktenci terör örgütlerinin neden oldukları sorunlar yüzünden istenilen düzeyde değildir.³⁵ Pakistan'ın Orta Asya ülkeleriyle sahip olduğu dış ticaret hacmi içerisinde enerji kaynaklarının payı hâlihazırda düşüktür. Pakistan en yüksek ithalatını 2006-2010 döneminde 86,196 milyon dolar ile Kazakistan'dan gerçekleştirmiştir. Ancak bu dönemde bile bu ithalatın yalnızca 285 bin dolarlık kısmı enerji ürünlerinin payına düşmüştür.³⁶

Hindistan da Orta Asya ülkeleriyle yakın iktisadi ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan özellikle enerji sektöründeki iş birliği potansiyeliyle öne çıkmaktadır. Topraklarında önemli miktarda hidrokarbon kaynakları barındıran Kazakistan, gün geçtikçe enerji ihtiyacı artan Hindistan açısından önemli bir dış ticaret ortağı hâline

³⁵ Khan, Saleem, vd., The Analysis of Regional Bilateral Trade Between Pakistan and Central Asian Republics, Pakistan Journal of Applied Economics, C. 2, S. 1, Yaz 2019, s. 94-95.

³⁶ Bilateral trade between Pakistan and Kazakhstan, <https://www.trademap.org/>, (06.06.2021).

gelmiştir.³⁷ Örneğin Hindistan Çelik Şirketi Laxmi Mittal, Kazakistan'da 5,5 milyon ton kapasiteye sahip bir çelik sahası işletmektedir.³⁸

Diğer yandan Hindistan, bölge ülkelerine çay ihraç etmektedir. Diğer bir ifadeyle Orta Asya, dünyada başta gelen çay üreticilerinden olan Hindistan için önemli bir pazar alanı oluşturmaktadır. Özbekistan pamuğu ise Hint tekstil firmaları için hammadde sağlamaktadır.³⁹ Ayrıca Özbekistan özellikle bakliyat ekimi için uygun tarım arazilerine sahip olması sebebiyle Hindistanlı tarım firmalarının ilgisini çekmektedir.⁴⁰ Hindistanlı firmalar, başta Kazakistan olmak üzere Orta Asya ülkelerindeki yatırım fırsatlarını araştırmaktadırlar. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler için düzenlenen fuarlar ve tanıtım programları bu alandaki ilişkilerin geleceğine dair olumlu bir intiba bırakmaktadır.⁴¹ Hindistan Hükûmeti Kazakistan'da yatırım yapmak isteyen şirketlerine destek vermektedir. Örneğin Punjab National Bank'ın hissedarı olduğu Almatı'da faaliyet gösteren Tengri Bank, bu ülkedeki Hindistanlı girişimcilere yardımcı olmak suretiyle iki ülke iş birliğine katkıda bulunmaktadır. Böylece günümüzde Kazakistan'da faaliyet gösteren Hint sermayeli kuruluşların sayısı 560'a ulaşmıştır. Bu firmalardan birisi; Astana Bilişim Teknolojileri (BT) şirketi Tejas ile iş birliği yapan Hint BT şirketi Infosys, diğeri ise Kazakh Invest şirketi ile ortak çalışmalar yürüten Hindistanlı tarım şirketi Farm 2U adlı işletmedir.⁴²

Hindistan ve Orta Asya ülkeleri arasında dış ticaret ürünlerine bakıldığında; ağırlıklı olarak değerli taşlar, kimyasallar, demir-çelik ürünleri, çeşitli makineler, mineral yağlar, bakır ve plastik eşyalar ile yün ve deri ürünlerinin öne çıktığı görülmektedir. Hidroelektrik sektörü, madencilik, metalürji, inşaat, altyapı sektörü, tarımsal sanayi, bilgi teknolojisi, ilaç endüstrisi, deri sanayi, turizm ve gıda gibi sektörler ise Orta Asya ülkeleri ile Hindistan arasında iş birliği ve yatırımların yoğunlaştığı diğer alanlardır.⁴³

³⁷ Buckley, Caitlin Alyce, *India and Kazakhstan: Bilateral Political, Economic, Strategic and Cultural Relations* Foreign Policy Research Centre (FPRC Journal-10), 2012, s. 234-235.

³⁸ Budak, a.g.e., s. 3.

³⁹ Sharma, Raghav, *India in Central Asia: The Road Ahead*, Institute of Peace and Conflict Studies, 2009, s. 9.

⁴⁰ Stobdan, P., *India's Economic Opportunities in Central Asia*, Institute for Defence Studies and Analyses, September 2018, s. 5-9.

⁴¹ Khairi, Abuzar, *India-Central Asia Relations: Emerging Partnership*, Foreign Policy Research Centre (FPRC Journal-10), 2012, s. 182-186.

⁴² Sarsenbayev, Bulat, *Kazakhstan and India Move Toward New Horizons of Cooperation*, <https://astanatimes.com/2019/07/kazakhstan-and-india-move-toward-new-horizons-of-cooperation/>, (06.06.2021)

⁴³ Stobdan, a.g.e., s. 6-8.

Tablo 2. Hindistan ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret 2001-2020 (Milyon Dolar)

Yıllar	Ülkeler	İhracat	İthalat	Toplam
2001-2005	Kazakistan	336,529	70,573	407,102
	Özbekistan	69,170	126,309	195,479
	Kırgızistan	136,236	2,755	138,991
	Tacikistan	26,371	13,799	40,170
	Türkmenistan	65,970	37,341	103,311
	Toplam	634,276	250,777	885,053
2006-2010	Kazakistan	592,086	593,768	1,185,854
	Özbekistan	216,425	173,063	389,488
	Kırgızistan	142,570	5,159	147,729
	Tacikistan	66,251	71,538	137,789
	Türkmenistan	169,444	54,053	223,497
	Toplam	1,186,776	897,581	2,084,357
2011-2015	Kazakistan	1,179,337	1,991,141	3,170,478
	Özbekistan	593,916	216,303	810,219
	Kırgızistan	164,586	5,740	170,326
	Tacikistan	189,333	36,679	226,012
	Türkmenistan	354,138	98,690	452,828
	Toplam	2,481,310	2,348,553	4,829,863
2016-2020	Kazakistan	801,827	4,990,549	5,792,376
	Özbekistan	871,021	367,077	1,238,098
	Kırgızistan	151,847	41,469	193,316
	Tacikistan	134,119	77,683	211,802
	Türkmenistan	240,794	74,122	314,916
	Toplam	2,199,608	5,550,900	7,750,508

Kaynak: <https://www.trademap.org/>, (30.05.2021)

Tablo 2'ye bakıldığında 2001-2005 döneminde bölge ülkelerine 634,276 milyon dolar değerinde ihracat yapıldığı ve oradaki ülkelere 250,777 milyon dolar ithalat gerçekleştirildiği görülmektedir. Pakistan'a nazarın Hindistan'ın Orta Asya ülkeleri ile dış ticaret rakamları yüksek olsa da bu rakamlar bölgede faaliyet gösteren diğer büyük güçlerin dış ticaret rakamlarının oldukça gerisinde kalmaktadır. Ancak bu çalışmanın ortaya atıldığı soru çerçevesinde 2011-2015 ve 2016-2020 dönemlerinde Kazakistan ve Hindistan arasındaki dış ticaret rakamlarının enerji ithalatı vesilesiyle önemli bir sıçrama yaptığı belirtilmelidir. Örneğin, 2020 yılında Hindistan'ın Kazakistan'dan gerçekleştirdiği 1,283,221 milyar dolar değerindeki toplam ithalatın, 1,252,327 milyar dolarlık kısmını fosil yakıt kaynakları oluşturmuştur.⁴⁴

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya bölgesiyle kurdukları iktisadi ilişkilere genel olarak bakıldığında, her iki devletin de artan sanayi ihtiyaçları doğrultusunda bölge devletleriyle ikili iktisadi ilişkilerini sürdürmeye kararlı oldukları görülmektedir. Öncelikli olarak enerji ve hammadde ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla Orta Asya'ya yönelen iki devlet, zaman içerisinde gıdadan altyapıya; ilaç sektöründen tekstile uzanan çeşitli alanlarda bölgeyle iktisadi ilişkiler geliştirmişlerdir. Pakistan ve Hindistan'ın Orta Asya ülkelerine coğrafi yakınlığı, bölgenin sahip olduğu doğal kaynaklar, Orta Asya devletlerinin artan nüfusları ve bölge devletlerinin endüstriyel geri kalmışlıkları, söz konusu aktörler arasındaki iktisadi ilişkilerin sürekliliğini sağlayarak karşılıklı bağımlılık meydana getirmiştir.

⁴⁴ Bilateral Trade Between India and Kazakhstan, <https://www.trademap.org/>, (06.06.2021).

Tablo 3. Orta Asya Ülkeleri ile Çin, Rusya, Hindistan ve Pakistan Arasındaki Toplam Dış Ticaret Hacmi 2001-2020 (Milyar Dolar)

Yıllar	Çin	Rusya	Hindistan	Pakistan
2001-2005	22,452,152	42,626,047	885,053	112,671
2006-2010	116,199,660	105,163,912	2,084,357	336,773
2011-2015	208,198,605	141,795,780	4,829,863	234,461
2016-2020	192,979,531	124,760,083	7,750,508	587,455
Toplam	539,829,948	414,345,822	15,549,781	1,271,360

Kaynak: <https://www.trademap.org/>, (30.05.2021)

Hindistan ve Pakistan, her ne kadar Orta Asya ülkeleri ile dış ticarete ilerlemeler kaydetseler de Tablo 3'te görüldüğü üzere, söz konusu ülkelerin Orta Asya ile dış ticaret rakamları Rusya ve Çin'in oldukça gerisindedir. Çin, bölgede çok uzun yıllardır hâkim güç konumunda olan Rusya'yı bile geride bırakarak son yirmi yılda Orta Asya ülkeleri ile toplamda 539,829,948 milyar dolar ticaret hacmine ulaşmıştır. Rusya ise toplamda 414,345,822 milyar dolar ticaret hacmi ile Çin'i takip etmektedir. Diğer yandan Hindistan, son yirmi yılda Orta Asya ülkeleri ile 15,549,781 milyar dolar düzeyinde bir dış ticaret hacmine ulaşabilmişken; Pakistan ise aynı dönemde 1,271,360 milyar doları yakalayabilmiştir. Ancak bölgede her iki ülke için de ticaret potansiyelinin oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Orta Asya'nın Enerji Potansiyeli

Orta Asya, petrol ve doğal gaz rezervleri açısından Orta Doğu bölgesinden sonra ikinci sırada yer alan stratejik ve önemli bir bölgedir. Bölgenin sahip olduğu doğal kaynaklar ve yükselen bölgesel güçlere yakın coğrafi konumu birlikte ele alındığında, Orta Asya enerji politikaları ve güvenliği uluslararası ilişkiler araştırmacıları açısından büyük önem taşımaktadır. Orta Asya ülkeleri, özellikle petrol ve doğal gaz gibi değerli enerji kaynakları bakımından zengin olan Hazar Denizi'ne yakın bir coğrafi konuma sahiptirler. Bölge üzerinde yapılan araştırmalar, Hazar Denizi'nde 150 milyar varil petrol ve 75 trilyon metreküp doğal gaz rezervi bulunduğunu göstermektedir.⁴⁵ Diğer yandan Uluslararası Enerji Ajansı'nın 2017 yılı verilerine göre, Orta Asya'da bulunan doğal gaz rezervlerinin yaklaşık 20 trilyon metreküp, petrol rezervlerinin de yaklaşık 48 milyar varil olduğu bilinmektedir. Aynı raporda, yalnızca Türkmenistan'da 17 trilyon metreküp doğal gaz rezervi olduğu belirtilmiştir.⁴⁶ 2020 yılına ait verilere göre ise, Kazakistan'da 30 milyon varil petrol ve 1,830 milyar metreküp doğal gaz bulunmaktadır. 2019 yılında Türkmenistan'da ise 12,177 milyar metreküp doğal gaz kaynağı olduğu tespit edilirken, Özbekistan'ın 1,522 milyar metreküp doğal gaz kaynağına sahip olduğu açıklanmıştır.⁴⁷

Orta Asya ülkeleri petrol ve doğal gazın haricinde diğer yeraltı ve yerüstü kaynaklar bakımından da oldukça zengindirler. Kazakistan, sahip olduğu 1,5 milyon ton uranyum rezervi ile dünyada ikinci sırada yer alırken, Kırgızistan ve Tacikistan ise su kaynakları bakımından büyük bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle son anılan iki ülke hidroelektrik

⁴⁵ Durmuş, Muammer, Orta Asya'daki Rusya-Çin Rekabeti, https://insamer.com/tr/orta-asyadaki-rusya-cin-rekabeti_3400.html, (07.06.2021).

⁴⁶ Roy, Meena Singh ve Roy, Rajorshi, Placing India in the Emerging Regional Dynamics of Central Asia, *Revista UNISCI / UNISCI Journal*, Sayı 45, Ekim 2017, s. 101.

⁴⁷ <https://www.enerjiatlas.com/rezerv/dunya-dogalgaz-rezervi.html>, (07.06.2021).

enerjisi üretimi açısından önemli bir yere sahiptir.⁴⁸ Burada belirtilen kaynaklar ise sanayi ve nükleer alanda önemli atılımlar yapan Hindistan ve Pakistan açısından büyük rol oynamaktadır. Özellikle, sık sık elektrik kesintileri yaşanan Pakistan'da elektrik enerjisi ithali hayati bir önem taşımaktadır.

Orta Asya enerji kaynakları üzerinde büyük bir rekabet bulunmaktadır. Bu bağlamda rekabet halindeki ülkeler arasında ise Rusya ve Çin başı çekmektedir. Rusya, bölgede Çin'i dengeleyebilmek adına Hindistan'a destek vermektedir. Özellikle Çin, Hindistan ve Pakistan artan enerji ihtiyaçlarını Orta Asya ülkelerinden karşılamaya yönelik adımlar attıkça Rusya bu durumdan büyük tedirginlik duymaktadır.⁴⁹ Bu koşullar altında, Hindistan ve Pakistan, Orta Asya'ya yönelik iktisat ve enerji politikalarında bölgede rekabet halindeki güçlerle iş birliği yapmaya önem vermektedirler.

Hindistan ve Pakistan'ın Enerji İhtiyaçları

Bir önceki başlıkta, Orta Asya'nın enerji potansiyelinden ve mevcut enerji kaynakları üzerindeki artan uluslararası rekabetten söz edilmiştir. Bu başlıkta ise Hindistan ve Pakistan'ın artan enerji taleplerinin nedenleri üzerinde durularak, sahip oldukları enerji kaynakları hakkında bilgi verilecektir. Hindistan ve Pakistan, Orta Asya bölgesinde bulunan enerji kaynaklarına ihtiyaç duyduklarından bölgedeki rekabet ortamının içinde yerlerini almışlardır. Artan sanayi üretimleri ve yetersiz enerji kaynakları, iki devleti de kendilerine coğrafya bakımından yakın olan Orta Asya bölgesine itmiştir.

Soğuk Savaş sonrası döneme kadar enerjide kendi kendine yetebilen Hindistan, zaman içinde iç talebini karşılayamayacak duruma gelmiştir. BP Energy Outlook'un yayımladığı rapora göre, Hindistan'ın enerji ihtiyacının yılda %4,2 oranında arttığı tahmin edilmektedir. Yine aynı rapora göre, Hindistan 2035 yılına gelindiğinde enerji kullanımı bakımından diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Çin'i de geride bırakarak zirveye ulaşacaktır.⁵⁰ Bu ülkenin mevcut enerji potansiyeline bakıldığında, petrol rezervi 4,495 milyon varil, doğal gaz rezervi 1,484 milyar metreküp ve kömür rezervi ise 60,6 milyar tondur.⁵¹ Ancak Hindistan'ın doğal gaz tüketimi sürekli olarak artmaktadır. Hindistan, 2000 yılında 28 milyar metreküp doğal gaz tüketirken, 2020 yılında bu rakam 68 milyar metreküpe yükselmiştir. Yapılan araştırmalara göre, 2040 yılına kadar ülkenin doğal gaz ihtiyacı 174 milyar metreküp olacaktır. Diğer yandan Hindistan'ın doğal gaz üretimi 2000'li yılların başında 28 milyar metreküpten 2020 yılına gelindiğinde 38 milyar metreküpe çıkmıştır.⁵² Yukarıdaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere Hindistan'ın doğal gaz üretimi, tüketimini karşılayamayacağından bu ülke gelecekte söz konusu kaynağın ithalatına bağımlı kalacaktır. Diğer yandan Hindistan, doğal gazın yanı sıra önemli miktarda petrol tüketen bir ülkedir. Örneğin bu ülke 2019 yılında ABD ve Çin'den sonra dünyada en fazla petrol ve

⁴⁸ Bhat, Mukhtar Ahmad, The Strategic Cooperation Among India, Pakistan, Iran and Central Asia and Its Implications Upon the Regional Stability, The Journal of Iranian Studies, Cilt 2, Sayı. 1, 2018, s. 46-48.

⁴⁹ Durmuş, Muammer, Orta Asya'daki Rusya-Çin Rekabeti, https://insamer.com/tr/orta-asyadaki-rusya-cin-rekabeti_3400.html, (07.06.2021).

⁵⁰ Bhat, a.g.e., s. 46.

⁵¹ Yengeç Ersin, Büşra, Hint-Rus İlişkileri: Sömürgecilikten Soğuk Savaş Sonrasına, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2020, s. 90.

⁵² Orazgylyjow, Döwrän, Türkmen 'Mavi Altınının' Asya Enerji Haritasına Etkileri, Atavatın Türkmenistan, <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:3fonNFsInkJ:https://www.tobb.org.tr/UlkeRehberi/Documents/Ulkeler/turkmenistan/Dovran%2520Orazgylyjow.pptx+%&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>, (15.05.2021).

petrol ürünleri tüketen ülke olmuştur.⁵³ India Energy Outlook'un 2021 raporuna göre Hindistan'ın hızla artan nüfusu taşradan şehirlere göçü tetikleyecek böylece sanayileşmeyle birlikte ise enerji talebi artacaktır. Bu raporda, 2030 yılında Hindistan'ın enerji ihtiyacının dört kat artacağı belirtilmektedir.⁵⁴

Hindistan açısından, ekonomik gelişmeyi sağlayabilmek için enerji talebini karşılamak elzemdir. Petrol ihtiyacının dörtte üçünü dışarıdan satın alan Hindistan, bunun önemli bir kısmını ise Orta Doğu ülkelerinden ithal etmektedir. Hindistan, Orta Doğu'nun istikrarsız siyasi yapısı sebebiyle bir alternatif oluşturmaya ve gelecekte daha da artacak olan enerji ihtiyacını karşılarken sadece bir bölgeye (Orta Doğu) bağımlı kalmamaya çalışmaktadır.⁵⁵ Bu minvalde Hindistan coğrafi yakınlığı ve ulaşım imkânları sebebiyle Orta Asya'ya yönelmektedir.

Pakistan'ın enerji ihtiyacına bakıldığında ise aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: Pakistan ihtiyacı olan enerji miktarının, %49,87'sini doğal gazdan, %32,22'sini petrolden, %6,02'sini kömürden ve %11,89'unu da diğer enerji kaynaklarından karşılamaktadır. Ülkede doğal gaz, ağırlıklı olarak sanayi, konut, gübre sanayi ve ulaşım gibi alanlarda kullanılmaktadır. Pakistan'da 2017 yılı itibarıyla doğal gaz ihtiyacı üç kat artış gösterirken doğal gaz üretimi ise aynı oranda düşmüştür.⁵⁶ Pakistan'ın da ekonomisini ayakta tutabilmek için artan enerji ihtiyacını dışarıdan karşılaması gerekmektedir. Bu ülkenin enerji ihtiyacında en büyük pay doğal gaza aittir. Uzun yıllar (1970-2010) Pakistan'ın ürettiği doğal gaz miktarı ile tükettiği miktar birbirine denk seyretmiştir. Ancak Pakistan, 2016 yılı itibarıyla 41,5 milyar metreküp doğal gaz üretirken, 45,5 milyar metreküp doğal gaz kullanmıştır. Bundan bir yıl sonra ise doğal gaz üretimi 34,7 milyar metreküp olan Pakistan'ın tüketimi 40,7 milyar metreküp olarak gerçekleşmiştir. Araştırmalar, Pakistan'ın 2025 yılında doğal gaz ihtiyacının 119,8 milyar metreküp, üretiminin ise 12,67 milyar metreküp olarak gerçekleşeceğini göstermektedir. Yani söz konusu öngörüler isabetli olduğu takdirde 2025 yılına gelindiğinde bu ülkenin doğal gaz ihtiyacı dokuz kattan fazla artış gösterecektir.⁵⁷

Hindistan ve Pakistan'ın Orta Asya Ülkeleri ile Enerji Alanında İş Birliği

Önceki bölümde, Hindistan ve Pakistan'ın enerji ihtiyacı bağlamında Orta Asya'nın taşıdığı önem ortaya konmuştur. Bu bölümde ise her iki ülkenin bölgeye yönelik enerji politikalarına değinilecektir. Hindistan, Orta Asya ülkeleri arasında özellikle Kazakistan ile enerji alanındaki iş birliğini geliştirmeye büyük önem vermektedir. Söz gelimi Hint Petrol ve Doğal Gaz Şirketi ONGC, Kazakistan'daki doğal gaz işletme yatakları olan "Alibekmola" (%25) ve "Kurmangazi" (%10) projelerine ortak olmuştur.⁵⁸ Ayrıca Kazakistan, Hindistan'a uranyum ihraç etmektedir. Kazakistan ve Hindistan arasında 2011 yılında nükleer enerji alanında iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca

⁵³ Wald, Ellen R, Petrol Piyasasında Talebin Geleceği için Hindistan'ın Enerji Tüketimine Dikkat Edin, <https://tr.investing.com/analysis/petrol-piyasasnda-talebin-gelecegi-mi-hindistann-enerji-tuketimine-dikkat-edin-200466626>, (11.05.2021).

⁵⁴ Hindistan'ın Enerji Görünümü Raporu, <https://www.dunyaenerji.org.tr/hindistan-enerji-gorunumu-raporu/>, (22.05.2021).

⁵⁵ Campbell, Ivan, India's Role and Interests in Central Asia, Saferworld Interviews with Regional and Security Analysts, Delhi, October 2013, s. 3.

⁵⁶ Orazgylyjow, Döwrän, Türkmen 'Mavi Altınının' Asya Enerji Haritasına Etkileri, Atavatan Türkmenistan, <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:3fonNFsInkJ:https://www.tobb.org.tr/ULkeRehberi/Documents/ULkeler/turkmenistan/Dovran%2520Orazgylyjow.pptx+%&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>, (15.05.2021).

⁵⁷ Aynı yerde.

⁵⁸ Gündüç, Yıldırım, Energy Security and Central Asian Geopolitics, Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Çalışmaları Anabilim Dalı, Ankara 2012, s. 28.

Kazakistan Hindistan'a 5.000 ton uranyum tedarik etmeyi taahhüt etmiştir. Hindistan yönetimi böylece ülkedeki nükleer santrallerin⁵⁹ ihtiyaç duyduğu yakıtı (uranyum) karşılamayı ümit etmiştir.⁶⁰ Hindistan ayrıca Afganistan ve Pakistan üzerinden, Tacikistan ve Kırgızistan'dan elektrik enerjisi ihraç etmeyi düşünmektedir.⁶¹ Hindistan petrol ve doğal gaz şirketi Videsh Ltd (OVL) ve Özbekistan'ın enerji şirketi Uzbekneftegaz, Mayıs 2011'de doğal gaz ve petrol temini hususunda mutabakata varmışlardır.⁶² Hindistan enerji güvenliğini sağlayabilmek için tedarikçi çeşitliliğini artırmaya çalışmaktadır.

Pakistan'ın Orta Asya ülkeleri ile enerji alanındaki ilişkileri hakkında ise derli toplu olarak aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: Pakistan, Orta Asya'dan enerji talebini karşılamaya yönelik CASA-1000 projesi kapsamında iş birliği yapmaktadır. Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Orta Asya-Güney Asya Bölgesel Elektrik Piyasası Kurumu'nun yer aldığı bu proje Tacikistan ve Kırgızistan'dan Pakistan'a elektrik ihracını öngörmektedir. Söz konusu ülkeler, Kabil'de (2007) ve İslamabad'da (2008) ortak mutabakat zaptı imzalamışlardır. Pakistan, Dünya Bankası ve İslam Kalkınma Bankası ile projede kendi payına düşen 200 milyon dolarlık meblağın finansmanı konusunda bir anlaşma imzalamıştır. Sonuçta projenin gerçekleştirilmesi amacıyla hükümetler arası bir konsey kurularak 2013 yılında bir anlaşma imzalamıştır. Proje hâlen yapım aşamasındadır ve güzergâhların büyük bir kısmının 2023 yılına kadar tamamlanması beklenmektedir.⁶³

Ayrıca Pakistan, Orta Asya enerji kaynaklarının dünya piyasalarına iletilmesinde “enerji koridoru” olma yönünde politikalar izlemektedir. Bu bağlamda doğal gazın Pakistan'ın Gwadar Limanı'na ve oradan da dünya pazarlarına sevkiyatı üzerinde durulmaktadır. Bu liman özellikle TAPI projesi söz konusu olduktan sonra önem kazanmıştır. Çünkü bu liman Orta Asya enerji kaynaklarının Afganistan üzerinden Hint Okyanusu'na ulaştırılması bakımından stratejik bir rol oynamaktadır.⁶⁴ Orta Asya'nın ticari mallarının deniz yolu üzerinden dünyaya açılması bakımından önemli sayılan limanın, Pakistan'ın jeostratejik önemini artıracak yönünde görüşler bulunmaktadır. Limanın özellikle bir petrol sevkiyat noktası olan Hürmüz Boğazı'na yakın bir bölgede yer alması bu konumunu daha da güçlendirmektedir. Ayrıca bu liman Körfez bölgesinin aksine çatışmalı coğrafyalara uzak bulunmaktadır. Şayet Gwadar Limanı, gelecekte Orta Asya ticaretinin uluslararası pazarlara açılacağı bir toplama merkezi haline gelirse bu durum Pakistan'a hiç kuşkusuz önemli avantajlar sağlayacaktır.⁶⁵ Pakistan bu amacına nail olabilmek için Şanghay İşbirliği Örgütü ve Ekonomik İş Birliği Örgütü gibi uluslararası veya bölgesel platformlarda yer almaya özen göstermektedir.⁶⁶ Yukarıda nicel veriler bağlamında ortaya konduğu üzere Pakistan artan enerji ihtiyacını kendi kaynaklarından karşılayabilecek durumda değildir.

⁵⁹ Hindistan'da faaliyet halinde yirmi üç adet nükleer santral bulunmaktadır. Altı adet nükleer santral de yapım aşamasındadır. Bkz: <https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/india.aspx>.

⁶⁰ Dave, Bhavna, *Resetting India's Engagement in Central Asia: From Symbols to Substance*, RSIS Policy Report, Singapur, January 2016, s.7.

⁶¹ Sahgal ve Anand, a.g.e., s. 68.

⁶² Usha, K. B., *India's Foreign Policy Priorities in Central Asia*, FPRC Journal-10, 2012 (2), s. 118.

⁶³ Javaid, Umbreen ve Rashid, Azhar, *Oil and Gas Potentials of Central Asian Republics and Pakistan*, A Research Journal of South Asian Studies, C. 30, S. 1, Ocak-Haziran 2015, s. 143.

⁶⁴ Mermer, Cengiz Topel, *Hindistan ve Pakistan için Tarihi Kısaç; Keşmir Sorunu*, Stratejik Rapor No: 75, 2020, s. 15. https://tasam.org/Files/PDF/Raporlar/Kes%CC%A7mir_Rapor_pdf_22865388-f145-4b84-9dcf-60819d408334.pdf, (20.05.2021).

⁶⁵ Batı, Güney Ferhat, *Pakistan'ın Kuşak Yolculuğunda Okyanus Stratejisi*, [HTTP://POLITIKAAKADEMISI.ORG/2020/03/02/PAKISTANIN-KUSAK-YOLCULUGUNDA-OKYANUS-STRATEJISI/](http://POLITIKAAKADEMISI.ORG/2020/03/02/PAKISTANIN-KUSAK-YOLCULUGUNDA-OKYANUS-STRATEJISI/), (05.05.2021).

⁶⁶ Javaid ve Rashid, a.g.e., s. 128.

Türkmenistan- Afganistan-Pakistan-Hindistan Boru Hattı Projesi

Hindistan ve Pakistan, sürekli artan enerji taleplerini Orta Asya ülkelerinden karşılamak adına çeşitli projeler için aynı masaya oturmuşlar ancak aşağıda bahsedilecek nedenlerden dolayı nihai bir sonuca ulaşamamışlardır. Bu projeler içerisinde en önemlisi ise Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan Boru Hattı Projesi (TAPI) adlı girişimdir. TAPI ilk kez Arjantin kökenli Bridas Petrol Şirketi tarafından, Orta Asya'nın enerji kaynaklarını dünya pazarlarına taşımak amacıyla 1991 yılında gündeme getirilmiştir. Bu proje, söz konusu şirketin yönetim kurulu başkanı Carlos Bulgheroni tarafından, Türkmenistan doğal gazının, Afganistan üzerinden Hindistan ve Pakistan'ın dâhil olacağı bir proje vasıtasıyla uluslararası pazarlara naklinin sağlanması amacıyla gündeme getirilmiştir.⁶⁷ Bridas Şirketi her ne kadar 1998 yılına kadar projeye taraf ülkelerle görüşmeler yürütmüş olsa da Afganistan'da Taliban'ın yönetime gelmesi bu projenin bir süreliğine rafa kaldırılmasına neden olmuştur. 11 Eylül'den sonra ABD'nin Afganistan operasyonu ile birlikte bölgede boru hattı projeleri tekrar hız kazanmıştır. Böylece 2003 yılında Aşkabat'ta; Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan (TAP) devlet başkanlarının katılımıyla önce üçlü bir anlaşmaya varılmış⁶⁸ daha sonra 2005 yılında Hindistan'ın iştirakiyle söz konusu proje TAPI'ye dönüşmüştür. Gerçekleştirilen imza töreninde dönemin Hindistan Başbakanı Manmohan Singh, projeyi "barış hattı" olarak nitelemiştir.⁶⁹

On milyar dolara mal olması hedeflenen TAPI; Türkmenistan (200 km), Afganistan (773 km) ve Pakistan (827 km) üzerinden geçerek Hindistan'a ulaşması öngörülen, toplam uzunluğu 1.800 kilometre olan bir doğal gaz boru hattı projesidir. Bu hattın, Galkınış Doğal Gaz Yatağı'ndan (Türkmenistan) başlayarak Herat, Farah, Helmand ve Kandahar (Afganistan) üzerinden, Quetta ve Multan'a (Pakistan) ve sonrasında da Hindistan sınırındaki Fazilka'ya ulaşması planlanmaktadır. TAPI tamamlandığı vakit yılda 33 milyar metreküp doğal gazın bu boru hattı ile taşınabileceği tahmin edilmektedir. Bu vasıta ile hem Hindistan'ın hem de Pakistan'ın 14 milyar metreküp, Afganistan'ın ise 5 milyar metreküp doğal gaz tedarik etmesi mümkün olacaktır.⁷⁰ TAPI'nin finansörleri arasında, Asya Kalkınma Bankası ve İslam Kalkınma Bankası gibi kuruluşlar yer almaktadır. Türkmenistan, son anılan bankadan bu proje için 700 milyon dolarlık kredi almış iken diğer katılımcı ülkelerin her biri bu projeye ilk etapta 200'er milyon dolarlık yatırım gerçekleştirmişlerdir. İngiltere merkezli Penspen ve Suudi-Alman ortak girişimi olan Global Pipe Company ise projenin geliştirilmesi görevini üstlenen şirketlerdir.⁷¹

Bu projeyi hayata geçirmek için 2014 yılında TAPI Company Limited Şirketi kurulmuş ve yürütme komitesinde Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın yanında Asya Katılım Bankası da yer almıştır. Projede Turkmengas %85, Afgan Gas Enterprise %5, Pakistan'ın Inter State Gas Systems Şirketi %5, Hindistan'ın Doğal Gaz Şirketi GAIL ise %5'lik hisseye sahip olmuşlardır.⁷² Daha sonra 2018'de Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhamedov tarafından TAPI projesinin Türkmenistan ayağının başlatılması için talimat verilmiş ve daha önce hesaplanan maliyetler tekrar gözden

⁶⁷ Burget, Fazıl Ahmet, Hayalden Gerçeğe Trans-Afgan Boru Hattı Projesi: Boru Hattı Gölgesinde Devam Eden Bir Savaşın Anatomisi, Avrasya Dosyası Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, C. 9, S. 1, 2003, s. 196-197.

⁶⁸ Burget, a.g.e., s. 207.

⁶⁹ Purtaş, Fırat, Avrasya'daki 'Yeni Büyük Oyun' Bağlamında Hindistan'ın Orta Asya Politikası, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), C.1, S. 2, 2006, s. 28.

⁷⁰ Mann, Poonam, Central Asia in India's Energy Strategy, Asian Defence Review, 2017, s. 266.

⁷¹ Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India (TAPI) Gas Pipeline Project, <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/turkmenistan-afghanistan-pakistan-india-tapi-gas-pipeline-project/>, (20.05.2021).

⁷² Bhat, a.g.e. s. 49.

geçirilmiştir.⁷³ Neticede aynı yıl Türkmen-Afgan sınırında gerçekleştirilen bir tören ile TAPI inşaatının başladığı ilan edilmiştir. Esasında projeye daha önce başlanmıştı. Örneğin projenin Afganistan ayağı, 2015 yılında Taliban'ın onayıyla başlamış olsa da 217 kilometrelik güzergâhın yalnızca 16 kilometrelik kısmının inşa edilebildiği bilinmektedir. 2018'de tekrar hız verilen inşaatın iki yıl içinde tamamlanması öngörülmüş ancak finansman sıkıntısı, maliyetler üzerinde tam olarak bir mutabakata varılamaması ve güvenlik sorunları sebebiyle hâlen tamamlanamamıştır.⁷⁴ Türkmenistan Dışişleri Bakanı Raşid Meredov, 2020 yılında TAPI üzerine yaptığı bir açıklamada projenin Afganistan ayağı için finansman ayrıldığını dile getirmiştir. Bakan ayrıca bu girişimin, elektrik nakliyatını ve bölgeleri birbirine bağlayacak demir yolu hatları yapımını kapsayan geniş ölçekli bir proje olduğunu vurgulamıştır.⁷⁵

Bu proje, Pakistan'ı Orta Asya ve Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülkelere bağlayacağından bu ülke açısından büyük bir öneme sahiptir. Eğer proje tamamlanabilirse, Hindistan'ı önce Türkmenistan'a sonra sırasıyla Özbekistan ve Kazakistan'a bağlayabilecektir.⁷⁶ Projenin hayata geçirilmesi ile birlikte Türkmenistan'ın doğal gazının pazarlanması hususunda, Rusya'ya olan bağımlılığının ortadan kalkacağı ve Afganistan'ın da bu işten transit ülke olması hasebiyle ekonomik kazanç sağlayacağı öngörülmektedir.⁷⁷ Kısacası, söz konusu proje tüm bölgenin istikrarına, ekonomisine ve dış ticaretin ivme kazanmasına katkı sağlayacaktır.

Ancak TAPI gibi çok taraflı projelerde bölgedeki istikrar ve güvenlik ortamı, projelerin sağlıklı bir şekilde tamamlanabilmesi ve işletilebilmesi açısından oldukça önemlidir. Projenin yarar sağlayabilmesi için katılımcı ülkelere büyük sorumluluk düşmektedir. Özellikle Pakistan ve Hindistan'ın aralarındaki sorunları çözme yoluna giderek bölgedeki tansiyonun düşürülmesine önyak olmaları gerekmektedir.⁷⁸ Söz konusu projenin hayata geçirilmesinin önünde bir takım başka engeller de bulunmaktadır. Bunlar arasında; Afganistan'da, Taliban'ın kontrol ettiği bölgelerin istikrarsızlığı, Afganistan ve Pakistan arasındaki sınır sorunları ile Pakistan ve Hindistan arasındaki diplomatik krizler başı çekmektedir. Ayrıca Türkmenistan'da çıkarılan doğal gazın Çin'e verilmesi ve Rusya güzergâhı üzerinden taşınması sebebiyle TAPI için yeterli doğal gaz kaynağının bulunmaması da enerji uzmanlarını endişelendirmektedir.⁷⁹ Tüm bu sorunların dışında söz konusu ülkelerin iç siyasal yapılarından kaynaklanan ekonomik ve siyasi sorunlar da TAPI projesinin sonuca ulaştırılmasını olumsuz yönde etkileme potansiyeli taşımaktadır. Dolayısıyla bu projenin tamamlanabilmesi için yukarıda sayılan sorunların mümkün mertebe en kısa zamanda çözülmesi gerekmektedir.

Hindistan'ın dâhil olmadığı bir TAPI projesi, Pakistan'ın bölgedeki nüfuzunu artıracığından bu ülke kendisinin katılmadığı böyle bir projeye muhalefet edecektir.⁸⁰ Hindistan ve Pakistan arasında varlığını sürdüren Keşmir sorunu, ekonomik ve siyasi

⁷³ Dave, a.g.e., s. 8.

⁷⁴ Pirani, Simon, Let's Not Exaggerate: Southern Gas Corridor Prospects To 2030, Oxford Institute for Energy Studies, Oies Paper: NG 135, Temmuz 2018 s. 13.

⁷⁵ Orta Asya Araştırmaları Merkezi, Türkmenistan TAPI Projeleri İçin Afganistan'a 1,2 Milyon Dolar Ayırdı, <http://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/turkmenistan/3827-turkmenistan-tapi-projeleri-icin-afganistan-a-1-2-milyon-dolar-ayirdi>, (05.05.2021).

⁷⁶ Gündüç, a.g.e., s. 33.

⁷⁷ Purtaş, Avrasya'daki 'Yeni Büyük Oyun' Bağlamında Hindistan'ın Orta Asya Politikası, s. 74.

⁷⁸ Sahgal ve Anand, a.g.e., s. 61.

⁷⁹ Gündüç, a.g.e., s. 30.

⁸⁰ Sikri, Rajiv, The Geopolitics of Energy Security and Implications for South and Southeast Asia, Institute of South Asian Studies, Singapur 2008, s. 21.

rekabet, bu iki ülkenin katıldığı bölgesel projeleri ve bütünleşme hareketlerini sekteye uğratma potansiyeli taşımaktadır.

Diğer yandan TAPI’de yer almamasına rağmen ABD de projeye destek vermektedir. ABD’nin bu desteğinin asıl nedeni ise Hindistan ve Pakistan’ı, İran’la yapılması gündemde olan İran-Pakistan-Hindistan Boru Hattı (IPI) projesinden uzak tutmaktır. Rusya ise haliyle bu projeye sıcak bakmamaktadır. Çünkü Ruslar, Türkmen doğal gazının kendi kontrolleri altında dünya pazarlarına nakledilmesinden yanadırlar. Türkmenistan’ın Rusya ile imzalamış olduğu doğal gaz tedarik anlaşması, Çin, İran ve Ukrayna ile ayrı ayrı doğal gaz ihraç anlaşmaları imzalamış olması, TAPI projesinde yer alan ülkeler açısından bir tedirginlik unsurudur.⁸¹ Bu durum esasında mesnetsiz değildir. Örneğin Türkmenistan ve Rusya 2003 yılında 25 yıllığına Doğal Gaz Anlaşması imzalamışlardır.⁸² Ancak Rusya, Türkmenistan’dan satın alacağı doğal gaz miktarını kademeli olarak artıracaklarını taahhüt etmiş olduğu halde bu ülkeden ithal ettiği doğal gaz miktarını aşağıya doğru çekmiştir. Örneğin Gazprom 2015’te Türkmenistan’dan yaptığı doğal gaz ithalatını altyapı eksiklikleri yüzünden 10 milyar metreküpten 4 milyar metreküpe düşürmüştür. Dolayısıyla Türkmenistan doğal gaz ihracatı için kendine yeni pazarlar bulma arayışına girmiştir. İşte Aşkabat’ın TAPI projesine olumlu bakmasının temel nedeni bu sorunları aşma isteğidir.⁸³

TAPI projesi, Hindistan ve Pakistan’daki araştırmacılar, siyasiler ve karar alıcılar açısından değerlendirildiğinde iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bir taraf projenin iki ülke için enerji ihtiyaçlarını karşılamada ve iş birliğinde bir dönüm noktası olabileceğini savunurken, çoğunluğu oluşturan diğer taraf ise Afganistan ve Pakistan’daki terör örgütlerinin projeye zarar verecekleri kanaatinde. Birinci grup içinde yer alan Hint araştırmacı Sakthinathan Ganapathy Pandian, söz konusu boru hattı vesilesiyle iki ülkenin ekonomik bağımlılık içerisine girecekleri ve bu durumun diğer alanlarda da iş birliğini tetikleyeceğini ileri sürmektedir. Yine Hindistan’da eski bir GAIL Ltd. Şirketi Müdürü, projenin enerji kaynaklarının paylaşılmasına olanak sunduğundan dolayı bu durumun Hindistan ve Pakistan arasındaki sorunların çözümünü kolaylaştıracağını düşünmektedir. Yeni Delhi Enerji ve Kaynaklar Enstitüsü’nün bir üyesi tarafından öne sürülen düşünceye göre ise, Afganistan ve Pakistan içerisinde çok ciddi sorunlar mevcut olduğu için, projenin gerçekleşmesi yakın zamanda pek mümkün değildir. Ayrıca proje birçok belirsizlik içermektedir. Diğer yandan İslamabad Politika Araştırma Enstitüsü Danışmanı Khalid Iqbal ise Afganistan ve Belucistan’daki ciddi güvenlik sorunları yüzünden Afganistan’ın projede yer almasının bu projeyi akamete uğratma potansiyeli taşıdığını iddia etmektedir. Ancak Pakistanlı karar alıcılar genellikle Belucistan’daki isyanlardan ziyade Afganistan’daki istikrarsızlık ortamının projeye zarar verdiği görüşündedirler. Pakistanlı üst düzey bir yetkili, TAPI boru hattının çok küçük bir kısmının Belucistan bölgesinden geçtiğini belirterek projenin geleceği açısından Afganistan’daki istikrarsızlık ortamının aşılmasının daha belirleyici bir rol oynadığını savunmaktadır.⁸⁴ Görülmektedir ki Hindistan ve Pakistan, TAPI

⁸¹ Blank, Stephen, India's Energy Options in Central Asia, South Asian Strategic Stability Institute (SASSI), SASSI Research Report 13, 2007, s. 29.

⁸² Gurbanov, Ilgar, TAPI or IPI? Second NABUCCO Disease?, <http://www.strategicoutlook.org/>, (14.05.2021).

⁸³ Kocak, Konur Alp, TAPI Natural Gas Pipeline Project Boosting Trade and Remedying Instability?, EPRS - European Parliamentary Research Service, Kasım 2016, s. 6, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/593554/EPRS_BRI\(2016\)593554_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/593554/EPRS_BRI(2016)593554_EN.pdf), (16.05.2021).

⁸⁴ Hudaa, Mirza Sadaqat ve Ali, Saleem H., Energy Diplomacy in South Asia: Beyond the Security Paradigm in Accessing the TAPI Pipeline Project, Energy Research & Social Science, C. 34, Aralık 2017, s. 205.

projesinin önündeki en büyük engel olarak bölgedeki istikrarsızlığı görmekte-dirler. Özellikle aralarındaki anlaşmazlıklardan önce Afganistan'daki sorunların aşılmasının gerekliliği üzerinde durmaktadırlar.⁸⁵

Sonuç

Hindistan ve Pakistan, Orta Asya'yı yalnızca güvenlik çerçevesinden değil, ekonomi ve enerji nokta-ı nazarından da değerlendirmektedir. Bölge ülkeleri ile ulaşılan dış ticaret hacmi henüz istenilen düzeyde olmasa da enerji alanında ileri düzeydeki mevcut iş birliği, bu hacmin yükselmesini sağlayacaktır. Yeni Delhi ve İslamabad'ın, Orta Asya ülkeleri ile geliştirmeye başladığı enerji alanındaki ilişkiler hem iki ülke hem de bölge ülkeleri arasındaki karşılıklı bağımlılığın artmasına neden olmuştur. Özellikle TAPI gibi enerji boru hatları projeleri, bölge ülkelerini birbirlerine daha da yakınlaştıracaktır. Böylece söz konusu ülkelerin aralarındaki sorunlar herhangi bir çatışmaya dönüşmeden barışçıl yollarla çözüme kavuşturulabilecektir. Yukarıdaki çözümlemede vurgulandığı üzere TAPI projesi bölge ülkeleri (Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan) açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak özellikle Yeni Delhi ve İslamabad arasındaki siyasi sorunlar, Afganistan'daki siyasi istikrarsızlık ve finansman sorunları sebebiyle proje henüz sonuçlandırılmamıştır. Bu pürüzler var oldukça da yakın dönemde projenin başarılı olması muhtemel görülmemektedir. Proje sonuçlandığı takdirde ise taraf olan devletler, artan enerji ihtiyaçlarını karşılayacaklar ve kalkınan ekonomileri vasıtasıyla uluslararası arenada diplomatik güçlerini pekiştireceklerdir. Ayrıca Hindistan ve Pakistan, ortak amaçlar etrafında çok taraflı projelerde birlikte çalışmayı başarabilirlerse, gerçekleşecek bu iş birliği iki ülkenin arasındaki siyasi meselelerin çözümü için önemli bir işlev görecektir. Günümüzde uluslararası sistemde yer alan tek bir devletin kendi başına belirli bir bölgede zorlu rekabet koşullarında başarılı olması pek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla söz konusu ülkelerin, Orta Asya bölgesinde devlet dışı aktörlerin de katılımıyla bir iş birliği ortamı oluşturmaları gerekmektedir.

⁸⁵ Aynı yerde, s. 206.

KAYNAKÇA

- Adnan, Mubeen ve Fatima, Bushra, Strategic and Economic Interests of Pakistan and India in Central Asia, South Asian Studies, C. 30, S.2, Temmuz – Aralık 2015.
- Anwar, Zahid, Development of Infrastructural Linkages Between Pakistan and Central Asia, Güney Asya Araştırmaları Dergisi, C. 26, S. 1, Ocak-Haziran 2011.
- Askarov, Sabir, Orta Asya Güvenliğinde Bölge Dışı Güçler ve Rusya, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 2014.
- Bhat, Mukhtar Ahmad, The Strategic Cooperation among India, Pakistan, Iran and Central Asia and its implications upon the Regional Stability, The Journal of Iranian Studies, C. 2, S. 1, 2018.
- Blank, Stephen, India's Energy Options in Central Asia, South Asian Strategic Stability Institute (SASSI), SASSI Research Report 13, 2007.
- Buckley, Caitlin Alyce, India and Kazakhstan: Bilateral Political, Economic, Strategic and Cultural Relations Foreign Policy Research Centre (FPRC Journal-10), 2012.
- Budak, Türkan, Hindistan'ın Orta Asya Politikası, Bilgesam Analiz Orta Asya, No: 1223, Haziran 2015.
- Burget, Fazıl Ahmet, Hayalden Gerçeğe Trans-Afgan Boru Hattı Projesi: Boru Hattı Gölgesinde Devam Eden Bir Savaşın Anatomisi, Avrasya Dosyası Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, C. 9, S. 1, 2003.
- Campbell, Ivan, India's Role and Interests in Central Asia, Saferworld Interviews with Regional and Security Analysts, Delhi, October, 2013.
- Dave, Bhavna, Resetting India's Engagement in Central Asia: From Symbols to Substance, RSIS Policy Report, Singapur, January 2016.
- Demiryol, Tolga, Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 17 (4), 2018.
- Evans, Graham, Newnham, Jeffrey, Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, Çev. H. Ahsen Utku, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2007.
- Gündüç, Yıldırım, Energy Security and Central Asian Geopolitics, Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Ankara, 2012.
- Gürkaynak, Muharrem, Yalçiner, Serhan, Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme, Uluslararası İlişkiler, C. 6, S. 23, Güz 2009.
- Hudaa, Mirza Sadaqat, Ali, Saleem H., Energy Diplomacy in South Asia: Beyond the Security Paradigm in Accessing the TAPI Pipeline Project, Energy Research & Social Science, C. 34, Aralık 2017.
- Javaid, Umbreen, Naseem, Naheeda, Prospects of Pakistan-Central Asia Economic Relations, Journal of Political Studies, C. 21, S. 1, 2014.
- Javaid, Umbreen, Rashid, Azhar, Oil and Gas Potentials of Central Asian Republics and Pakistan, A Research Journal of South Asian Studies, C. 30, S. 1, Ocak-Haziran 2015.
- Karakuzu, Taner, Türkiye - Kırgızistan İlişkilerinde Yumuşak Güç: Türk Dili, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Ocak 2020, Cilt: 11 Sayı:1. <https://www.esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-d-tr/sayi-20>, (10.04.2021).
- Kaushiki, Nishtha, The New Great Game and India's Connect Central Asia Policy: Strategic Perspectives and Challenges, Journal of International and Area Studies, C. 20, S. 2, 2013.
- Keohane, Robert, O., Nye, Joseph, Güç ve Karşılıklı Bağımlılığı Yeniden Ele Almak, Çev. Hande Dizdaroğlu, Uluslararası İlişkiler, C. 12, S. 46.

- Khairi, Abuzar, India-Central Asia Relations: Emerging Partnership, Foreign Policy Research Centre (FPRC Journal-10), 2012.
- Khan, Saleem, Ali, Sher, Urooge, Saima, The Analysis of Regional Bilateral Trade Between Pakistan and Central Asian Republics, Pakistan Journal of Applied Economics, C. 2, S. 1, Yaz 2019.
- Mammadov, Aqil, Karşılıklı Bağımlılık Kuramı Perspektifinde Azerbaycan Dış Politikasının Analizi, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2017.
- Mann, Poonam, Central Asia in India's Energy Strategy, Asian Defence Review, 2017.
- Önal, Buket, Hindistan'ın Yumuşak Güç Politikaları ve Türkiye-Hindistan İlişkilerindeki Rolü, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 12 S. 63, Nisan 2019.
- Özev, Muharrem Hilmi, Küresel ve Bölgesel Güçlükler Karşısında Pakistan'ın Demokratikleşme Çabaları, Güvenlik Stratejileri, C: 8, S. 16, 2012.
- Pirani, Simon, Let's Not Exaggerate: Southern Gas Corridor Prospects To 2030, Oxford Institute for Energy Studies, Oies Paper: NG 135, Temmuz 2018.
- Pulat, Abdüssamet, Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014, İran Çalışmaları Dergisi, C. 1, S. 2, 2018.
- Purtaş, Fırat, Avrasya'daki 'Yeni Büyük Oyun' Bağlamında Avrasya'daki 'Yeni Büyük Oyun' Bağlamında Hindistan'ın Orta Asya Politikası, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), C. 1, S. 2, 2006.
- Purtaş, Fırat, Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında: Orta Asya ile Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, No. 6, 2011.
- Roy, Meena Singh, Roy, Rajorshi, Placing India in the Emerging Regional Dynamics of Central Asia, Revista UNISCI / UNISCI Journal, S. 45, Ekim 2017.
- Sachdeva, Gulshan, Regional Economic Linkages, Joshi, Nirmala (Ed.), Reconnecting India and Central Asia Emerging Security and Economic Dimensions, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2010.
- Sahgal, Arun ve Anand, Vinod, Strategic Environment in Central Asia and India, Joshi, Nirmala (Ed.), Reconnecting India and Central Asia Emerging Security and Economic Dimensions, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2010.
- Sharma, Raghav, India in Central Asia: The Road Ahead, Institute of Peace and Conflict Studies, 2009.
- Sikri, Rajiv, The Geopolitics of Energy Security and Implications for South and Southeast Asia, Institute of South Asian Studies, Singapur 2008.
- Stobdan, P., India's Economic Opportunities in Central Asia, Institute for Defence Studies and Analyses, September 2018.
- Usha, K. B., India's Foreign Policy Priorities in Central Asia, Foreign Policy Research Centre (FPRC) Journal, C. 10, S. 2, 2012.
- Yengeç Ersin, Büşra, Hint-Rus İlişkileri: Sömürgecilikten Soğuk Savaş Sonrasına, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir 2020.

İnternet Kaynakları

- Batı, Güney Ferhat, Pakistan'ın Kuşak Yolculuğunda Okyanus Stratejisi, [HTTP://POLİTİKA.AKADEMİSİ.ORG/2020/03/02/PAKİSTANİN-KUSAK-YOLCULUGUNDA-OKYANUS-STRATEJİSİ/](http://POLİTİKA.AKADEMİSİ.ORG/2020/03/02/PAKİSTANİN-KUSAK-YOLCULUGUNDA-OKYANUS-STRATEJİSİ/), (05.05.2021).
- Durmuş, Muammer, Orta Asya'daki Rusya-Çin Rekabeti, https://insamer.com/tr/orta-asyadaki-rusya-cin-rekabeti_3400.html, (07.06.2021).

- Gurbanov, Ilgar, TAPI or IPI?: Second NABUCCO Disease?, <http://www.strategicoutlook.org/>, (14.05.2021).
- Hindistan'ın Enerji Görünümü Raporu, <https://www.dunyaenerji.org.tr/hindistan-enerji-gorunumu-raporu/>, (22.05.2021).
- Khan, Mehmood Ul Hassan, Pakistan-Kazakhstan Bilateral Relations: A Strategic Road Map, <https://www.sde.org.tr/analysis/pakistan-kazakhstan-bilateral-relations-a-strategic-road-map-analizi-16294>, (10.05.2021).
- Khan, Mehmood Ul Hassan, Uzbekistan-Pakistan Enhanced Connectivity, <https://www.ankasam.org/en/uzbekistan-pakistan-enhanced-connectivity-v2/>, (06.06.2021).
- Konur Alp Kocak, TAPI Natural Gas Pipeline Project Boosting Trade and Remediating Instability?, EPRS - European Parliamentary Research Service, Kasım 2016, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/593554/EPRS_BRI\(2016\)593554_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/593554/EPRS_BRI(2016)593554_EN.pdf), (10.05.2021).
- Mermer, Cengiz Topel, Hindistan ve Pakistan için Tarihi Kısaç; Keşmir Sorunu, Stratejik Rapor No: 75, 2020, https://tasam.org/Files/PDF/Raporlar/Kes%CC%A7mir_Rapor_pdf_22865388-f145-4b84-9dcf-60819d408334.pdf, (20.05.2021).
- Nuclear Power in India, <https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/india.aspx>, (20.05.2021).
- Orazgylyjow, Döwran, Türkmen 'Mavi Altınının' Asya Enerji Haritasına Etkileri, Atavatan Türkmenistan Uluslararası Dergisi, <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:3fonNFsInkJ:https://www.tobb.org.tr/UlkeRehberi/Documents/Ulkeler/turkmenistan/Dovran%2520Orazgylyjow.pptx+&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>, (05.05.2021).
- Orta Asya Araştırmaları Merkezi, Türkmenistan TAPI Projeleri İçin Afganistan'a 1,2 Milyon Dolar Ayırdı, <http://orasam.manas.edu.kg/index.php/tr/turkmenistan/3827-turkmenistan-tapi-projeleri-icin-afganistan-a-1-2-milyon-dolar-ayirdi>, (05.05.2021).
- Rafiq, Muhammad, Pakistan-Kazakhstan Bilateral Relations, <https://dailytimes.com.pk/706882/pakistan-kazakhstan-bilateral-relations/>, (06.06.2021)
- Sarsenbayev, Bulat, Kazakhstan and India Move Toward New Horizons of Cooperation, <https://astanatimes.com/2019/07/kazakhstan-and-india-move-toward-new-horizons-of-cooperation/>, (06.06.2021).
- Trade Statistics For International Business Development, <https://www.trademap.org/>, (21.05.2021).
- Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India (TAPI) Gas Pipeline Project, <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/turkmenistan-afghanistan-pakistan-india-tapi-gas-pipeline-project/>, (15.05.2021).
- Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>, (20.05.2021).
- Wald, Ellen R, Petrol Piyasasında Talebin Geleceği için Hindistan'ın Enerji Tüketimine Dikkat Edin, <https://tr.investing.com/analysis/petrol-piyasasnda-talebin-gelecegi-mi-hindistann-enerji-tuketimine-dikkat-edin-200466626>, (21.05.2021).
- <https://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-dogalgaz-rezervi.html>, (07.06.2021).